

Welzijnsprotocol voor interventies met paarden in de zorg en hulpverlening

VERENIGING AANBIEDERS
DIER EN ZORG

De volledige onderbouwing en bronvermelding van onderstaand welzijnsprotocol is beschreven in het document “Onderbouwing Welzijnsprotocol Paard in Zorg en Hulpverlening”.

Versie 2.0, oktober 2025

Leeswijzer

Beste lezer,

Voor u vindt u de richtlijnen voor het inzetten van paarden in de zorg en hulpverlening. Na de begrippenlijst worden de richtlijnen in verschillende hoofdstukken aan u gepresenteerd. Als eerst worden de randvoorwaarden beschreven. Het is van belang dat hieraan wordt voldaan, voordat het paard ingezet wordt.

Daarna worden de richtlijnen rondom de interventie besproken. Hier leest u onder andere hoe vaak een paard ingezet mag worden, over de keuzevrijheid van het paard en hoe de veiligheid gewaarborgd kan worden. In het stuk daarna vindt u meer informatie over het paard en wanneer een paard geschikt is voor het werk in dit werkveld. De laatste twee koppen gaan over de professional en de cliënt. Hier wordt duidelijk gemaakt waar de hulpverlener of coach aan moet voldoen. Ook zijn niet alle cliënten even geschikt om een interventie met dieren te volgen. Hier leest u dan ook aandachtspunten en eisen zodat de interventie op een veilige manier kan verlopen.

Daarnaast hebben we ook een bijlage, in deze bijlage vindt u een tabel waarin gedragingen worden laten zien die ongemak bij paarden kunnen betekenen.

Begrippenlijst

Begrip	Omschrijving
AAS	AAS staat voor Animal Assisted Services. AAS zijn manieren die een integratieve benadering geven om de behandeling van verschillende gezondheidsproblemen te verbeteren. Dieren worden hierbij ingezet en spelen een rol in het proces van de behandeling. AAS wordt gebruikt als paraplueterm voor alle type interventies, waaronder vallen: AAT, AAA (Animal Assisted Activities), AAC, AAP, etc. (Morrison, 2007)
AAC / EAC	AAC staat voor Animal Assisted Coaching en is een vorm van coaching, dus geen therapie. Er wordt gewerkt volgens een gestructureerd proces waarbij doelen gesteld worden. Een cliënt wordt aangezet tot effectief gedrag op een interactieve manier. Onder effectief gedrag wordt verstaan: verhogen van het zelfvertrouwen, persoonlijke groei, bewustwording en eigen mogelijkheden gaan onderzoeken, ontwikkelen en leren toepassen. Bij deze interventie wordt een dier ingezet om te ondersteunen bij het proces. AAC kan in groepen of individueel gegeven worden. (Instituut voor Antrozoölogie, 2019). EAC (Equine Assisted Coaching) is als bij AAC specifiek paarden ingezet worden (Liefvooghe, 2020).
AAT / EAT	AAT staat voor Animal Assisted Therapies. Een dier wordt hierbij ingezet bij een behandeling van een persoon, waarbij het dier een ondersteunende rol aanneemt. De behandeling dient altijd te worden uitgevoerd door een therapeut die BIG-geregistreerd is. (Instituut voor Antrozoölogie, 2019) De doelen die bij AAT centraal staan zijn: verbetering van het fysiek, sociaal, emotioneel en/of cognitief functioneren van de mens (Morrison, 2007) EAT (Equine Assisted Therapy) is als bij AAT specifiek paarden ingezet worden. (Ophorst et al., 2014).
Belasting (fysiek, mentaal)	Bij fysieke belasting gaat het over belasting van het bewegingsapparaat (spieren, botten, gewrichten, pezen en banden). Dit type belasting komt altijd voor maar hoeft niet risicovol of schadelijk te zijn. (Douwes et al., 2020) Bij mentale belasting gaat het over belasting van het brein van het paard (Rochais, Henry, Fureix, & Hausberger, 2015).
Cliënt	De persoon (m/v) die aan de interventie deelneemt (ook wel klant, deelnemer of coachee genoemd).

(Dieren)welzijn	Dierenwelzijn gaat over de kwaliteit van leven zoals dat door het dier wordt ervaren. Het niveau van welzijn hangt af van in hoeverre het dier zich aan kan passen aan uitdagingen die zich in de omgeving voordoen en daarnaast ook met hoeveel vrijheid het dier heeft om gedrag te vertonen wat voor zijn soort kenmerkend is, zodat hij een staat kan bereiken die hij ervaart als positief. (Ohl & Hellebrekers, 2009; Raad voor Dierenaangelegenheden, 2015) Als het aanpassingsvermogen wordt overschreden wordt het welzijn aangetast (Ohl & Hellebrekers, 2009).
Interventie	Een activiteit waarbij het paard ingezet wordt in de zorg of hulpverlening (Equine Assisted Interventions, EAI). Hiermee worden in dit protocol activiteiten met-, bij-, op- of met een aangespannen paard bedoeld, tenzij uitdrukkelijk vermeld dat het slechts één van deze vormen betreft.
Karakter	Karakter wordt door Visser (2012) omschreven als individu specifieke reactie op veranderingen en uitdagingen in de omgeving.
Overbelasting	De overbelasting is hierbij niet gericht op het fysieke aspect, maar juist op het mentale aspect. Het gaat hier over een grotere belasting in het brein dan het normale prestatievermogen toelaat. Bij overbelasting is er sprake van inactiviteit van het dier en het niet reageren op externe prikkels (Rochais et al., 2015). Vormen die meegenomen worden zijn chronische stress, depressie en het terugtrekken (withdrawal). Bij fysieke overbelasting kunnen er klachten ontstaan aan het bewegingsapparaat (Douwes et al., 2020).
Paard	Een paard of pony die ingezet wordt in interventies (AAS) in de zorg en hulpverlening. AAS staat voor Animal Assisted Services, ook wel dierondersteunde interventies genoemd. Een kortdurende interventie met ondersteuning van dieren is een doelgerichte en gestructureerde interventie, waarbij dieren bewust worden ingezet als ondersteuning op het gebied van gezondheid, onderwijs en persoonlijke dienstverlening (bijv. sociaal werk), met als doel een positief (therapeutisch) effect op mensen te bewerkstelligen. Dierondersteunde interventies worden uitgevoerd door mens-dier teams die formele dienstverlening bieden aan mensen. Het gaat hierbij om interventiedieren die kort ingezet worden, niet om

	assistentie- of hulphonden die langdurig verblijven bij een cliënt.
Paardondersteunde interventies	We spreken van paardondersteunde interventies, wanneer paarden in de zorg en hulpverlening worden ingezet. Het doel van paardondersteunde interventies is dat door middel van interactie met het paard het gewenste proces geactiveerd of ondersteund kan worden. Dit kan door middel van training, coaching of therapie worden behaald (Ophorst et al., 2014) Indien er in het onderzoek gebruik gemaakt wordt van de termen 'interventie' of 'sessie', wordt hiermee paardondersteunde interventie bedoeld. Binnen de paardondersteunde interventies kan er onderscheid worden gemaakt tussen twee soorten interacties. In de <u>natuurlijk/vrije sessie</u>, wordt er gebruik gemaakt van de aanwezigheid van het dier. Hierbij voeren de dieren geen taken uit, maar gaan ze op een spontane manier om met cliënten. Bij <u>geconditioneerde sessies</u> voeren dieren oefeningen uit met de cliënt en tonen soms op bevel van de trainer specifieke gedragingen. (D'Hanes, 2008)
Professional	Persoon die dierondersteunde interventies uitvoert. Deze dient een erkende beroepsopleiding te hebben afgerond, met een specialisatie in AAS, en in een passend beroep werkzaam te zijn (Wohlfarth & Olbrich, 2014). Onder het begrip 'professional' vallen zowel coaches als therapeuten die de paardondersteunde interventies uitvoeren.
Richtlijnen	Een richtlijn beschrijft een aanbeveling voor in de dagelijkse praktijk, die gebaseerd is op wetenschappelijk onderzoek. Richtlijnen hebben een juridische betekenis doordat ze normatieve uitspraken bevatten en deel uitmaken van de professionele standaard. Het is een vertaling van onderzoek naar het handelen in de praktijk, wat er voor zorgt dat er een kwaliteitsstandaard ontstaat. (NVvP, z.d.)
Stress	De biologische reactie die wordt opgewekt wanneer een individu een bedreiging voor zijn homeostase waarneemt. Er zijn twee soorten stress: Eustress: Positieve stress, vaak kortdurende. Dit kan opwinding of enthousiasme zijn die een prettige alertheid veroorzaakt.

	Acute stress: Een enkel moment van stress waarvan snel hersteld wordt. Binnen een bepaalde periode kunnen meerdere momenten van acute stress optreden. De tijd die het duurt om te herstellen hangt af van de ernst van de schrik, pijn of spanning en hoe snel het paard zelf herstelt. Disstress: Verlengde (chronische) stress. Treedt op in een situatie waarbij een individu langdurige stress ervaart waarvan het niet kan herstellen. (Draaisma, 2018; Moberg & Mench, 2000) In dit onderzoek zal het gaan over acute stress en chronische stress omdat dit een schadelijk effect kan hebben op het welzijn van het dier (Moberg & Mench, 2000).
--	---

Soorten interventies

Begrip	Omschrijving
Interventie <u>bij</u> het paard	Bij deze vorm van activiteiten is het paard geheel vrij om te bewegen. Het paard staat zonder halster los in een afgebakende ruimte zoals een rijbak of longeerkraal. Er is geen sprake van fysieke belasting. Het paard is vrij om te reageren zoals hij wil. De interventie kan ook plaatsvinden in de kudde, bijvoorbeeld in een weiland. Deze vorm van interventie wordt veel toegepast in paardencoaching (EAC) en equithérapie (EAT).
Interventie <u>met</u> het paard	Bij deze vorm van activiteiten krijgt de cliënt bepaalde opdrachten om met het paard uit te voeren. Veelal wordt het paard aan de hand geleid met een halster en touw. De opdrachten kunnen echter ook los uitgevoerd worden. Denk bijvoorbeeld aan het lopen van een slalom door de bak of een wandeling door het bos. Ook de dagelijkse verzorging van het paard kan onderdeel uitmaken van de interventie, zoals borstelen, uitmesten of het paard naar de wei brengen. Deze vorm van interventie wordt veel toegepast in paardencoaching (EAC) en equithérapie (EAT).
Interventies <u>op</u> het paard	Bij deze vorm van activiteiten zit de cliënt op het paard. Het paard kan hierbij aan de hand begeleid worden door de professional of de ruiter kan los rijden. Het paard kan in alle gangen gereden worden. Over het algemeen vinden deze activiteiten plaats in een rijbak. Deze vorm van interventies vraagt naast een mentale inspanning ook een fysieke

	inspanning van het paard. Onder deze vorm van interventie valt o.a. het therapeutisch paardrijden aangepast paardrijden en het wordt ingezet in EAC, in EAT en in paardondersteunde educatie (EAE).
Interventies met aangespannen paard	Bij deze vorm van activiteiten is het paard aangespannen. Dit kan bijvoorbeeld zijn in een enkel- of meerspan, waarbij professional en cliënt in de wagen zitten. Deze activiteiten vragen minder mentale inspanning, maar wel een grotere fysieke inspanning van het paard. Onder deze vorm van interventie valt o.a. het aangespannen rijden voor een wagen, koets of huifkar en het huifbedrijven. Dit wordt voornamelijk ingezet in EAC en therapeutisch paardrijden.

Richtlijnen

Randvoorwaarden	
	Voor elke interventie gelden de volgende randvoorwaarden: Elk paard dient gehouden te worden in een omgeving waarin aan de randvoorwaarden van Gids voor Goede Praktijken ¹ (van Sectorraad Paarden) wordt voldaan. Er wordt naar gestreefd dat elke professional minimaal voldoet aan de omschrijving van level 2 niveau van het AAI Kwaliteitsregister²(AKR). Aanbeveling <i>Paarden zijn sociale kuddedieren; het is daarom belangrijk dat ze sociaal gehuisvest worden en/of tenminste dagelijks in groepsverband de wei of paddock op gaan.</i>
Interventie	
	Hoe een paard wordt ingezet in een interventie heeft invloed op het welzijn van het dier. Het is belangrijk dat het paard niet geïstrumentaliseerd, geëxploiteerd of overwerkt wordt. Het is belangrijk dat het dier in bescherming wordt genomen om zo het welzijn te kunnen waarborgen.
Omgeving	De werkomgeving dient rustig en veilig te zijn. Als de werkomgeving te luid (hiermee worden voornamelijk onverwachte of onbekende geluiden bedoeld) of te druk is kan dit leiden tot over-stimulatie en stress bij het paard. Een paard dient bekend te zijn met de omgeving waarin de activiteiten plaats vinden. Indien het paard naar een andere omgeving verplaatst wordt voor de activiteiten dient hij de mogelijkheid te krijgen om te wennen aan deze omgeving, voor tenminste 10 minuten. Bij voorkeur heeft het paard vanuit de werkomgeving zicht op andere paarden. Aanbeveling

	<i>Hierbij kan gedacht worden om de interventie op een plaats te houden waar geen andere activiteiten plaats vinden en waar het paard bekend is. Zoals een paddock of rijbaan met zicht op de andere paarden.</i>
Duur & intensiteit	Bij het vaststellen van de duur en/of intensiteit van de interventie dient er rekening gehouden te worden met de vorm, frequentie en totale tijd van de interventie, dit dient in evenwicht te zijn. Daarnaast dient er rekening gehouden te worden met leeftijd, gestel en het karakter van het paard. De volgende richtlijnen dienen minimaal in acht genomen te worden (indien voldaan wordt aan de overige richtlijnen in dit protocol): Een paard mag maximaal 3 keer per dag ingezet worden, gedurende maximaal 5 dagen per week. Een paard mag per dag in totaal maximaal 3 uur ingezet worden (inclusief eventueel transport en gewenning).
Pauzeren & stoppen	Bij het opstellen van de interventie dient er rekening gehouden te worden met het inlassen van pauzes voor het paard. Deze dienen tenminste na ieder uur ingelast te worden. Na ieder uur dient een paard tenminste 10 minuten pauze te krijgen, waarbij hij de beschikking heeft over vers drinkwater. Na in totaal twee uur achtereenvolgens ingezet te zijn (inclusief de 10 minuten pauzes daartussen) dient het paard een pauze te hebben van tenminste 1 uur. In deze pauze dient hij vrij zijn eigen gang te kunnen gaan, bij voorkeur met andere paarden. Hij dient ook toegang te hebben tot voer en water. Als er van cliënt gewisseld wordt, dient het paard tijdens de wissel een pauze te krijgen van tenminste 10 minuten waarin er niks van hem gevraagd wordt (ook als de interventie korter dan 1 uur geduurd heeft). Wanneer het paard 2 of meer van de volgende signalen van stress of vermoeidheid (zie Bijlage Onderbouwing Welzijnsprotocol) vertoont, gedurende 10 minuten of langer, dient er een pauze ingelast te worden van ten minste 10 minuten. In de pauze wordt de interventie compleet onderbroken en het paard met rust gelaten. Wanneer één pauze tijdens de interventie niet voldoende is om tekenen van ongemak bij het paard te verlichten, dient de interventie te worden beëindigd.

Keuzevrijheid	Voor paarden is het goed om te zorgen dat ze zelf controle kunnen uitoefenen op hun fysieke en sociale omgeving, dit kan door middel van keuzevrijheid. Wanneer een interventie wordt uitgevoerd, dient het paard zich gewillig te laten pakken uit zijn leefomgeving. Bij het paard: Tijdens een interventie met het paard dient er voldoende ruimte te zijn voor het paard om zich terug te kunnen trekken uit een situatie. De paddock/ring waarin de interventie plaatsvindt moet hiervoor groot genoeg te zijn. Met het paard: Als er een interventie wordt uitgevoerd waarbij het paard aan een halster gehouden wordt, dient tussen de oefeningen door het touw los gemaakt te worden. Zo heeft het paard alsnog de mogelijkheid om zich terug te trekken. Op het paard en met aangespannen paard: Tijdens een interventie op het paard dienen de signalen van het paard (zie figuur 1) extra goed geobserveerd te worden door de professional, omdat het paard zich in deze situatie niet kan terugtrekken.
Veiligheidsbewustzijn	De professional is zich bewust van de mogelijke risico's binnen de interventies en heeft op voorhand praktische beheersmaatregelen opgesteld. De professional dient de cliënt bewust te maken van de aard en duur van de interventie, de grenzen van vertrouwelijkheid, veiligheidsoverwegingen met de daarbij behorende risico's en de visie van de professional. De professional dient tijdens de interventie altijd aanwezig te zijn om zo de veiligheid van mens en dier te kunnen waarborgen. Dit houdt ook in dat gebruik van mobiel of bezig zijn met andere activiteiten moet worden vermeden. Harnachement en andere materialen die eventueel gebruikt worden tijdens de interventie moet goed passen en veilig zijn (zadels/hoofdstellen/halsters/enz.). Daarnaast dient het harnachement elk kwartaal gecontroleerd te worden. Er wordt gecheckt of het harnachement nog op de juiste manier past en of alles nog heel is.

	Interventies op het paard en met aangespannen paard: Bij deze interventies dienen de eisen en richtlijnen van het 'Handboek Veilig Paardrijden' ³ in acht genomen te worden. Aanbeveling <i>Het is aan te raden om een ongevallenplan op te stellen en veiligheidsmaatregelen binnen de interventie te nemen (dichte schoenen, cap, geen scherpe voorwerpen in de buurt, etc.). Het Handboek Veilig Paardrijden biedt hiervoor richtlijnen, ook bij interventies bij en met het paard.</i>
Paard	
	Een paard mag alleen geselecteerd worden als hij bij de functieomschrijving past. De omschrijving van het werk en de (professionele en/of therapeutische) doelen dienen van tevoren specifiek omschreven en vastgesteld te worden. Een dier hoort niet gekozen te worden omdat hij simpelweg beschikbaar is.
Gezondheid	Bij een interventie mogen alleen paarden ingezet worden die in goede gezondheid verkeren, zowel fysiek als mentaal, en die plezier beleven aan de interventie. Het paard beleeft <i>geen</i> plezier als hij tekenen van stress, angst, agressie, verlegenheid of vermijding vertoont. Een paard wat ingezet wordt bij een interventie moet mentaal stabiel zijn. Het mag geen chronische stress vertonen, mentaal afgesloten zijn (niet reagerend, ongemotiveerd & apathie) en tot slot geen stereotypieën of automutilatie vertonen. De paarden die ingezet worden dienen gevaccineerd en medisch gezond te zijn. Ze mogen geen ziektes of ongemakken hebben die ervoor zorgen dat ze zich oncomfortabel voelen of pijn ervaren. Dit geldt zowel voor het selectieproces, als tijdens de interventies. Een dierenarts besluit of en wanneer het paard weer geschikt is om in te zetten. Aanbeveling <i>Vertoning van apathie, verandering in houding, kreupelheid en/of weigeren om te eten zijn voorbeelden van kenmerken die</i>

	<i>vertoond kunnen worden bij verminderde gezondheid. Er wordt aanbevolen om bij twijfel altijd een dierenarts te raadplegen.</i>
Geschiktheid	Een geschikt paard hoort een zichtbaar verlangen te hebben om sociale interactie te vertonen met mensen. Dit is zichtbaar doordat het paard contact en nabijheid zoekt. Een geschikt paard heeft de volgende karaktereigenschappen: Sociaal naar mensen, niet agressief, niet angstig, ontspannen, energiek, gevoelig, groot aanpassingsvermogen, zelfredzaam, neiging tot hechtingsgedrag. Een paard dient getest te worden op gezondheid, temperament en gedrag om te kijken of hij geschikt is voor het werk. De gezondheid dient getest te worden door een dierenarts.
Geslacht	Hengsten zijn door hun temperament en onberekenbare gedrag, vooral rondom (hengstige) merries minder geschikt voor een interventie Als een merrie drachtig is mag ze tot 6 maanden in de dracht nog licht belast worden. Na de zes maanden dracht tot nadat het veulen gespeend is mag de merrie niet ingezet worden.
Leeftijd	Een paard dient fysiek en mentaal in balans te zijn (of dit bereikt te hebben) voordat het ingezet mag gaan worden in een interventie. Hierom dient een paard minimaal 5 jaar oud te zijn voor hij voor het eerst ingezet wordt. Dit onder de voorwaarden dat hij de juiste training heeft gehad (zie training). Indien het paard met 5 jaar op deze punten nog niet geschikt wordt bevonden, dient er gewacht te worden met de inzet tot hij het wel aankan. Vanaf het moment dat het paard klaar is om ingezet te worden dient het paard geleidelijk te wennen aan de werkzaamheden. Een jong paard mag niet met dezelfde hoeveelheid werk belast worden als een ouder paard. Vanaf 20 jaar dient het paard 4 keer per jaar gecontroleerd te worden om te kijken of het nog geschikt is om in te zetten. Er is geen maximum leeftijd aan de inzetbaarheid van het paard, op voorwaarde dat aan de overige punten van dit protocol voldaan wordt.

Training	Een paard dient een goede opleiding te krijgen, zodat hij om kan gaan met de werkzaamheden die hij uit moet voeren en hier bekend mee is. Een paard dient gesocialiseerd te zijn met mensen, andere paarden en andere diersoorten die hij tegenkomt in zijn leefomgeving. Een paard dient gedesensitiseerd te zijn voor aanraking, tuig en materialen die gebruikt worden tijdens de interventie. Een paard dient de benodigde vaardigheden en (basis)commando's te kennen om het betreffende werk uit te kunnen gaan voeren. Hieronder vallen oa aanraken en aaien, het omdoen-, om hebben- en lopen aan het halster, voeten optillen. Bij elke vorm van interventie zijn andere vaardigheden nodig. Alle training dient veilig, leuk en positief te zijn en bij de training dient het welzijn van het paard voorop te staan.
Cliënt	
	Er dient een intake te worden gehouden met de cliënt voor hij mee kan doen in de paardondersteunde interventie. Deze intake zal uitwijzen of deze interventie geschikt is voor de cliënt. Cliënten die een geschiedenis hebben met dierenmishandeling, mogen niet deelnemen aan de interventie. Cliënten die een gevaar zijn voor zichzelf of de ander mogen niet deelnemen aan de interventie. Cliënten met medische verklaring van de dokter dat deelname <i>niet</i> mogelijk is, mogen niet deelnemen aan de interventie Cliënten met ernstige allergieën die niet met medicatie onder controle kan worden gehouden, mogen niet deelnemen aan de interventie. Cliënten die onder invloed zijn van drugs of alcohol mogen niet deelnemen. Cliënten die gebruik maken van medicatie die het reactievermogen ernstig beïnvloed, dienen dit in de intake aan te geven, zodat de vorm van de interventie daarop aangepast kan worden.
Verwijzingen	

Hieronder staan de documenten die in de richtlijnen worden benoemd. De volledige onderbouwing en bronvermelding van onderstaand welzijnsprotocol is beschreven in het document “Onderbouwing Welzijnsprotocol Paard in Zorg en Hulpverlening”.

¹ Gids voor Goede Praktijken van Sectorraad Paarden (2019):

<https://mk0sectorraadpap5e4h.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2020/05/Gids-voor-Goede-Praktijken-versie-2.0-15-mei-2019-definitief-1.pdf>

² Basisdocument AAI kwaliteitsregister Nederland: Levels, opleidingseisen en instapvereisten individuen voor AAI met paardachtigen (EAI) (2020):

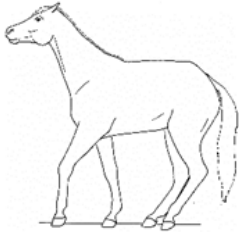
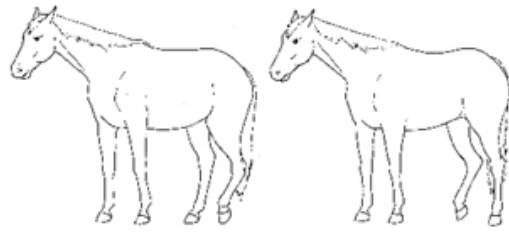
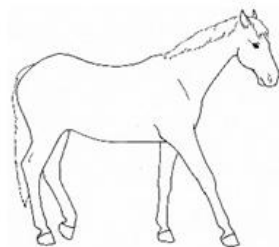
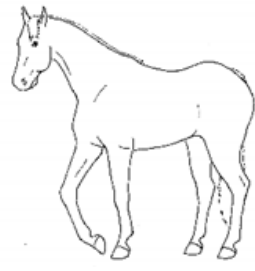
<https://aairegister.nl/wp-content/uploads/2020/11/Basisdocument-level-en-opleidingen-paard-202010.pdf>

³ Handboek Veilig Paardrijden van Stichting Veilige Paardensport (2021):

<https://www.veiligpaardrijden.nl/wp-content/uploads/2020/12/Handboek-SVP-januari-2021.pdf>

Bijlage – Ethogram ongemak bij paarden

Tabel 1. Lichaamshouding en dragen van het gewicht.

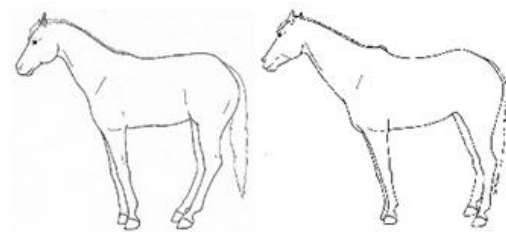
<i>a. Non-fysiologische Beweging</i> 	Kreupelheid, met daarbij veranderde passen, impact en gewichtsverdeling. Hierbij kunnen veranderde plaatsing van ledematen, hoofd- en nekbewegingen voorkomen, die wijzen op het ontlasten en/of een beperkt bewegingsbereik van een ledemaat.
<i>b. Gewichtsverplaatsing/Rusten van Ledemaat</i> 	Regelmatig wisselen tussen het belangrijkste gewicht-dragende ledemaat/ledematen. De frequentie van abnormale gewichtsverplaatsing is meestal groter gedurende de overgang naar staande rust, alsof het paard moeite heeft om een comfortabele rustpositie te vinden.
<i>c. Wijzen/Strekken</i> 	Constante strekking van een voorbeen, waardoor de gewichtsbelasting op dat voorbeen vermindert. Wijzen of strekken is vaak het duidelijkst tijdens rustperiodes, maar kan ook optreden tijdens het foerageren, wanneer een voorbeen consequent craniaal wordt geplaatst, terwijl de andere caudaal en onder het lichaam wordt geplaatst (gezonde, comfortabele paarden staan gewoonlijk ofwel recht op de voorpoten, of wisselen de plaatsing van de voorpoten af wanneer zij zich verplaatsen tijdens het foerageren).
<i>d. Langdurig Rusten van Ledemaat</i> 	Het buigen van een voorste of achterste ledemaat, waarbij de teen van de hoef op de ondergrond rust. Het rusten van de achterpoten is een normaal gedrag, vooral tijdens het staande rusten. Langdurig rusten van een bepaald ledemaat, vooral bij alert staan of foerageren, kan wijzen op ongemak.

e. Gekruist Laten Rusten van Ledematen

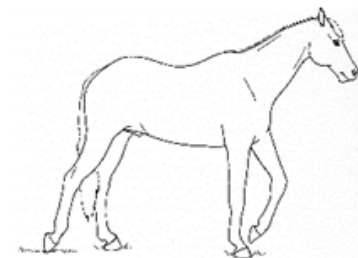
Het laten rusten van een ledemaat (meestal achter), licht gekruist achter of voor het tegenovergestelde ledemaat.

f. Ondergeschoven houding (Camping Under)

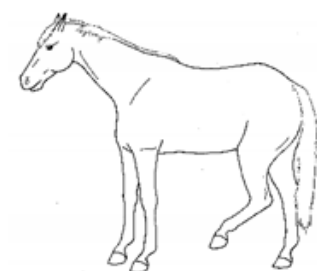
Staan met voor- en/of achterledematen bilateraal gepositioneerd onder de buik. Dit gaat soms gepaard met een gebochelde rughouding. Het dragen van het gewicht is groter op de ondergeschoven ledematen of, in het geval van het onderschuiven van zowel voor en achterledematen, kan het gepaard gaan met een ontlasting van het dragen van het gewicht van de rug.

g. Slepen van een Ledemaat

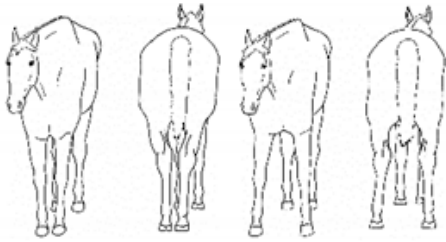
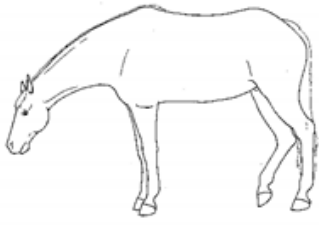
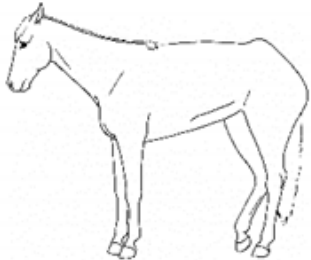
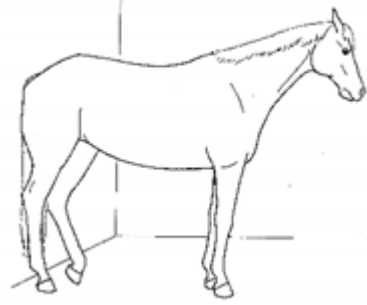

Gedeeltelijk buigen van een ledemaat zodat de teen bij het bewegen over, of net boven de ondergrond schraapt.

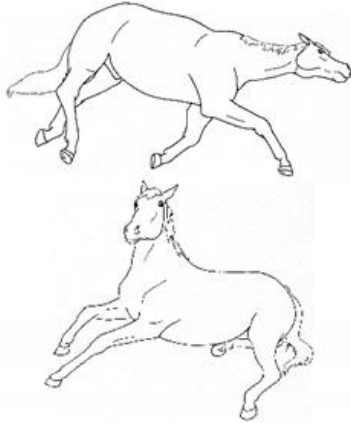
h. Laten Bungelen van een Ledemaat

Een ledemaat buigen en voor enkele seconden boven de ondergrond laten hangen, vaak in een reeks, waarbij de teen tussen de opheffingen door even licht op de ondergrond rust.

<i>i. Basis Smal of Breed</i> 	Het paard staat of beweegt met de voorste- en/of achterste ledematen meer naar mediaal of lateraal geplaatst dan normaal is voor zijn bouw.
<i>j. Lage Hoofd Houding</i> 	Bewegen of staan met de nek onder horizontaal. In diepe staande rust is het normaal dat het hoofd en de nek onder horizontaal komen. Een lage hoofdhouding gaat vaak gepaard met een doffe algemene houding/gedrag of uitputting.
<i>k. Opgetrokken Buik</i> 	Samentrekking van de buikspieren, waardoor de flank hol wordt, soms met een gebogen rug. Verminderde voedselopname en uitdroging kunnen bijdragen aan het holle voorkomen (ook wel bekend als 'opgetrokken' of 'opgezogen').
<i>l. Tegen Objecten Aan Leunen</i> 	Ondersteunen van gewicht en/of stabiliseren van balans tegen een muur of hek, meestal tijdens staande rust.

m. Atypische Lighouding

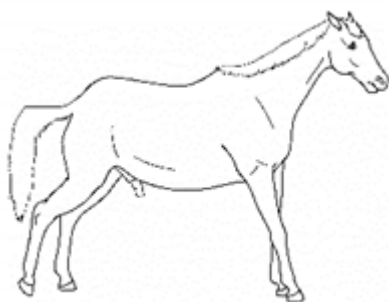
Langdurige of frequent onderbroken ligrust en/of een verhoogd tijdsbudget voor ligrust. Een atypische lighouding kan optreden in omstandigheden waarin het paard normaal niet zou gaan liggen, en het paard in volledige laterale lighouding ligt zonder te slapen. Atypische lighouding kan gepaard gaan met zuchten en/of kreunen, gespannen gezichtsspieren, gapende mond, trillende lippen, tandenknarsen en/of atypische plaatsing van de ledematen. Voor gezonde paarden varieert de typische individuele lighouding van 15 tot 40 minuten. Een langdurige lighouding kan te maken hebben met moeite met opstaan, ongemak tijdens het staan of uitputting.

n. Moeite met Opstaan

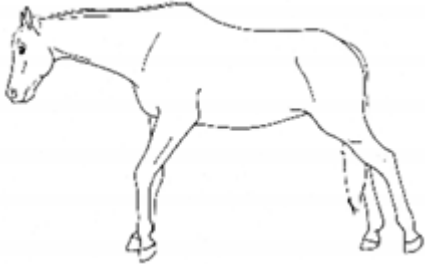
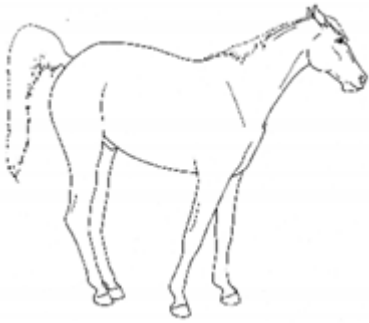

Niet soepel kunnen opstaan, waardoor meer inspanning en/of pogingen nodig zijn om op te staan.

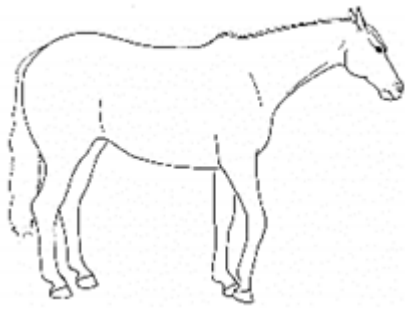
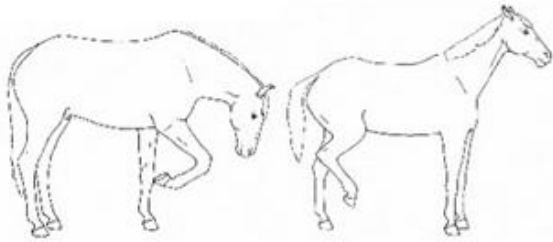
o. Urineerhouding en Inspanning Zonder Urine

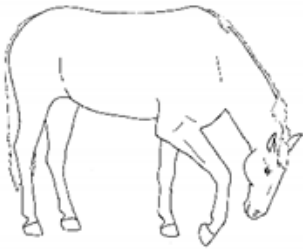
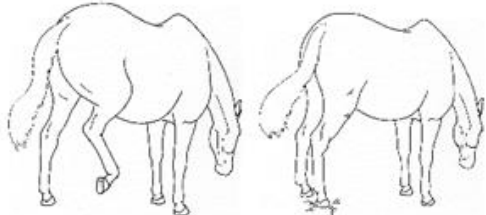
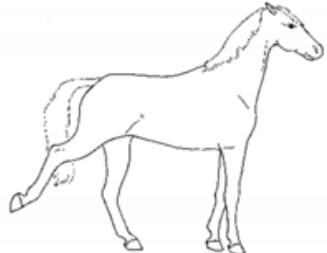
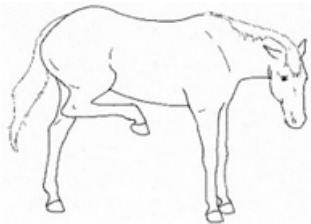
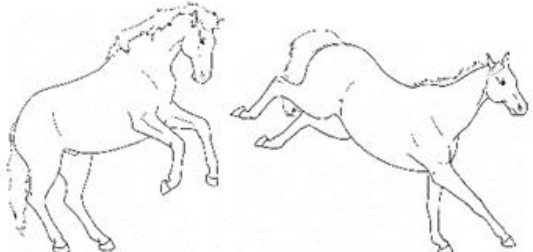

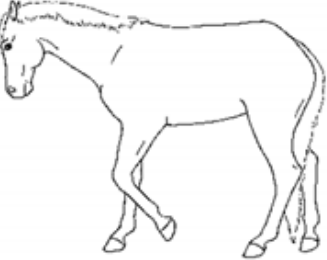
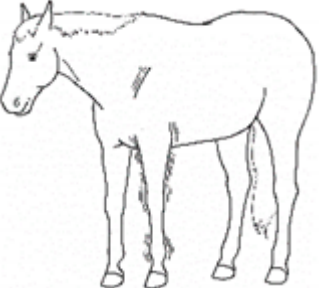
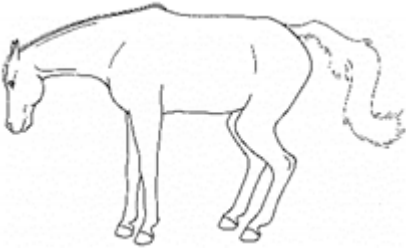
Houding aannemen om te urineren, vaak herhaaldelijk gedurende langere tijd, met duidelijke inspanning, maar zonder een normale urinestraal. Gaat vaak gepaard met kreunen, zwiepen of slaan met de staart, de oren caudaal gericht, caudaal kijken en/of schoppen in de richting van de buik.

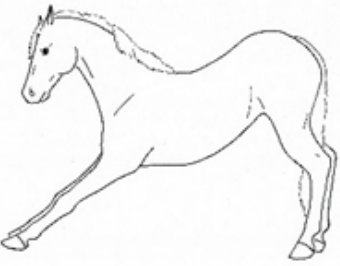
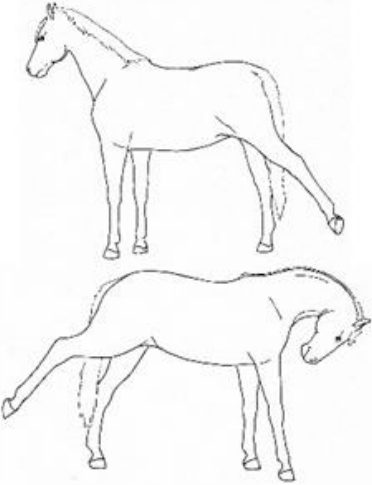
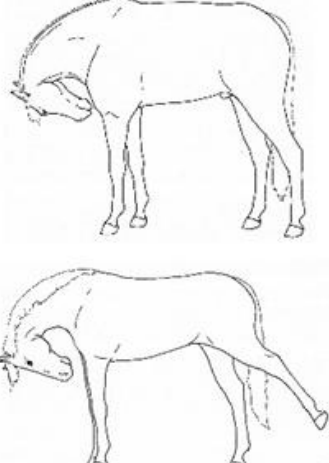
<i>p. Parking Out</i> 	Staan met de voorbenen voor en de achterbenen achter een normale 'vierkante' houding.
<i>q. Inspannen om te Ontlasten</i> 	Een grotere buikinspanning leveren dan normaal om de ontlasting te laten passeren. Gaat vaak gepaard met kreunen, zwiepen met de staart, met de staart tegen het perineum slaan, de oren caudaal gericht houden, caudaal kijken, en/of schoppen naar de buik.

Tabel 2. Bewegingen van ledematen en lichaam.

<i>a. Stappen op de Plaats</i> 	Herhaaldelijk buigen van een ledemaat, waarbij het dragen van het gewicht op dat ledemaat kort wordt ontlast. De teen kan de ondergrond raken of er gedurende enkele seconden kort boven gehouden worden, voordat de hoef weer licht wordt neergezet. Het stappen gebeurt vaak in een reeks van verschillende ritmische stappen met een interval van ongeveer 1 seconde, met een pauze tussen de reeksen.
<i>b. Optillen/Omhoog houden Ledemaat</i> 	Het buigen van een voorbeen, waarbij de hoef opgetild wordt van de ondergrond (gewoonlijk 20 cm of meer), en vervolgens weer neergezet wordt, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. door insecten.

<i>c. Schrapen</i> 	Een voorbeen craniaal uitreiken en de hoef langs of boven de ondergrond slepen terwijl er een caudale vegende beweging gemaakt wordt, vaak in ritmische reeksen. Dit gedrag is vergelijkbaar met het gedrag dat vaak optreedt bij het foerageren of drinken (vooral wanneer hij wordt gedwarsboomd, of bij anticipatie).
<i>d. Stampen</i> 	Plotseling buiten en dan strekken van een ledemaat, waarbij de hoef scherp tegen de ondergrond wordt geslagen, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. door insecten
<i>e. Schoppen naar Achter of naar Buiten</i> 	Een of beide achterste ledematen caudaal optillen en uitstrekken, ofwel recht naar achteren of soms lateraal gebogen.
<i>f. Omhoog Schoppen naar Buik</i> 	Het buigen van een achterbeen, waarbij de hoef of het spronggewricht naar de buik wordt gebracht, vaak met een laterale boog als de hoef teruggebracht wordt naar de ondergrond, vaak vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. bij insecten.
<i>g. Steigeren/Bokken</i> 	Afwisselend steigeren en schoppen, vaak herhaaldelijk en snel na elkaar. Stampen en bokken kan wijzen op een acuut pijnlijke gebeurtenis die het paard lijkt te doen schrikken, of een uitbarsting van frustratie over het onvermogen om verlichting te krijgen van het ongemak.

<i>h. Rollen</i> 	Gaan liggen in sternale houding, vervolgens roteren van sternaal naar lateraal en dan een dorsale lighouding aannemen, soms van de ene kant naar de andere.
<i>i. Achteruit Lopen</i> 	Voorzichtig achteruit lopen, alsof er geprobeerd wordt zich terug te trekken van het ongemak
<i>j. Beven van Ledematen</i> 	Ritmische spiertrillingen. Het beven van ledematen kan in sommige gevallen wijzen op spieruitputting of inspanning om het dragen van het gewicht van een ledemaat te verlichten. Bij verminderd dragen van het gewicht kan het gehele ledemaat meetrillen met de beving.
<i>k. Ineenkrimpen (Flinching)</i> 	Plotselingen reflexieve samentrekking van spieren. Ineenkrimpen kan wijzen op een acuut pijnlijke gebeurtenis die het paard doet schrikken, waardoor het plotseling een vluchtbeweging maakt en/of zijn evenwicht verliest.
<i>l. Rekken</i> 	<i>i. Hoofd Hoog</i> <i>Het hoofd caudaal opheffen en optrekken, met de rug ventraal gebogen. Het hoofd kan in verschillende standen gehouden worden, variërend van horizontaal tot ventraal gekruild met de neus naar de borst getrokken.</i>

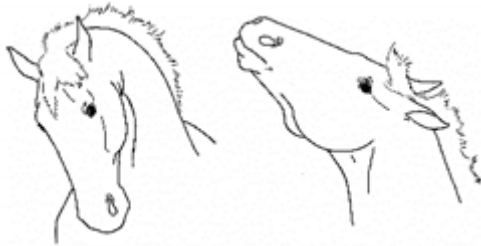
	ii. <i>Diep in de buik</i> <i>De voorpoten craniaal uitstrekken, het gewicht naar de achterbenen verplaatsen met de schouders naar de grond gericht, en de rug ventraal gebogen.</i>
	iii. <i>Strekken van het Achterbeen</i> <i>Een achterbeen caudaal uitstrekken, soms met een nekkromming, en soms met de rug ventraal gebogen.</i>
	iv. <i>Krullen van de Nek</i> <i>Het buigen van de hals, met de neus naar de borst, de rug dorsaal gebogen, gewoonlijk met een strekking van de achterste ledematen.</i>

Tabel 3. Bewegingen van hoofd, nek, mond en lippen

<i>a. Roterend Schudden van het Hoofd of Hele Lichaam</i>	Snelle, ritmische rotatie van het hele lichaam of alleen het hoofd en de nek langs de lange as. Dit is vergelijkbaar met schudden als reactie op cutane irritatie (huidirritatie) rond het hoofd, de nek of het lichaam, b.v. door insecten. Rotatieel schudden van hoofd of lichaam gaat vaak gepaard met het dragen van het gewicht op een aangetast ledemaat, of een ander
--	--

gedrag zoals het optillen van of schoppen met een ledemaat. Kan optreden tijdens langdurige perioden van ongemak zonder verlichting, vaak gedurende episodes waarin veel gefriemeld wordt.

b. Gefrustreerd met het Hoofd Gooien

Snelle draaiende beweging van het hoofd, vergelijkbaar met een dreiging met het hoofd.

c. Hoofd Knikken

Repetitief knikken van hoofd en nek. Meestal niet zo ritmisch als bij een stereotypie. Lijkt vaak een uiting van frustratie over aanhoudend ongemak, vooral wanneer het paard niet in staat lijkt een comfortabele houding te vinden.

d. Neus Opgooien

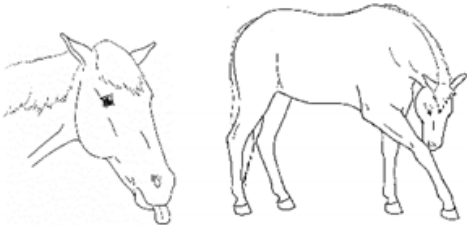
Snelle opwaartse extensie van het hoofd en de nek. Meestal niet ritmisch, zoals bij een stereotypie. Lijkt vaak een uiting van frustratie over aanhoudend ongemak, vooral wanneer het paard niet in staat lijkt een comfortabele houding te vinden.

e. Verkort Weven

Ritmisch heen en weer zwaaien van het hoofd en de nek. Gewoonlijk zonder geanimeerde gewichtsverplaatsing en afwisselend buigen, heffen en/of zijdelings bewegen van de voorpoten, zoals gebruikelijk is bij de stereotypische vorm van weven.

f. Teken van Sympathische Opwindning: Tong Uitstrekken Likken, Kauwen, Jeuken

Cluster van autonome reacties na een acute sympathische piek, waaronder speekselen (leidend tot kauwbewegingen, slikken, tong uitsteken) en/of autogrooming (vooral gezicht tegen voorbeen wrijven)

g. Frequent Vlagen van Gapen

Frekwente geeuwbuien, vaak met een groter aantal geeuwen per keer dan kenmerkend is (meer dan 3 tot 5). Gaat vaak gepaard met veranderingen op sympathisch gebied, dus kan intermitterend optreden met likken van de lippen, kauwen, uitstrekken van de tong, kenmerkend voor tekenen van sympathische opwindning.

h. Spontaan Flemen

Opheffen van het hoofd met oprullen van de bovenlip, waardoor neusvocht in het vomeronasale orgaan wordt gezogen. Flemen is een normale reactie binnen de context van het snuiven van prikkelende vloeistoffen, gewoonlijk in een sociale olfactorische context, maar bij ongemak kan flemen ook buiten die context voorkomen.

i. Lip Beven/Rillen

Onvrijwillige bewegingen (stuiptrekkingen) van de lippen en neusgaten, vaak met ontspanning (hangend) van de onderlip.

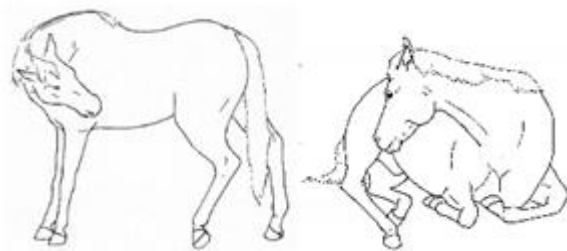
j. Hoofd Kantelen

Het hoofd naar één kant houden of buigen, zodat het saggitale vlak niet verticaal is.

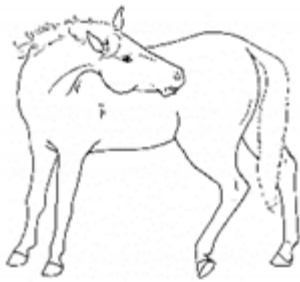
Tabel 4. Aandacht voor een gebied.

a. Kijken

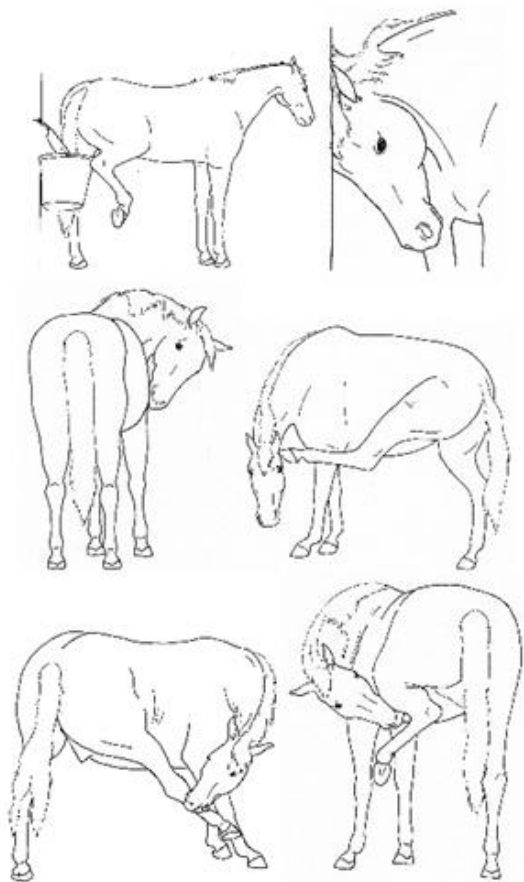
Kijken of staren naar een bepaald deel van het lichaam.

b. Slaan

Het hoofd en de nek zwaaien, slaand op een bepaalde plaats van het lichaam, zoals men ziet als reactie op huidirritatie, b.v. van insecten.

c. Autogroomen

Knabbelen, sabbelen en/of bijten op een deel van het lichaam, of wrijven van het ene lichaamsdeel tegen het andere of tegen een voorwerp, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. van insecten.

Table 5. Oor- en staartbewegingen.

a. Caudaal Bewegen/Focussen van de Oren

Oren draaien om caudaal te kunnen focussen, of de oren naar achteren tegen de nek leggen.

b. Zwiepen van de Staart

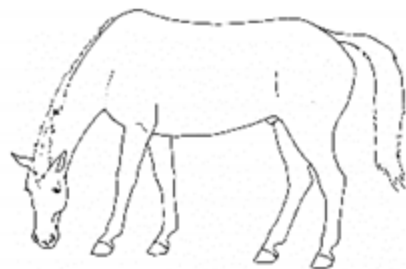
Plotseling heen en weer bewegen van de staart, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. van insecten.

c. Staart Tegen Perineum Slaan

Plotseling optillen en slaan van de staart tegen het perineum.

d. Staart Optillen/van het Perineum Afhouden

De staart dorsaal van het perineum optillen gedurende een paar seconden of meer.

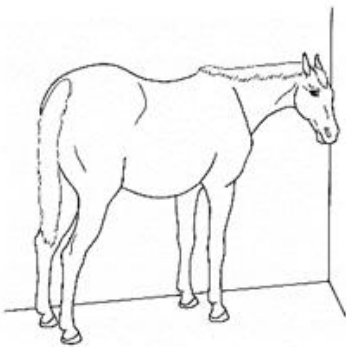
Tabel 6. Algemene houding/gedrag

a. Doffe Uitdrukking/Depressieve Houding

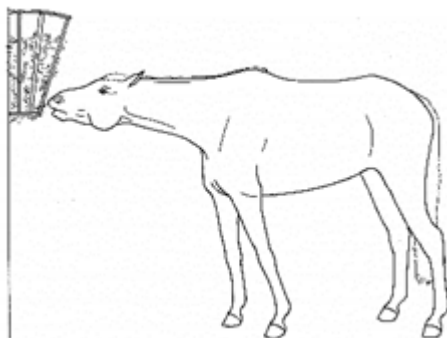
Minder responsief voor de omgeving, vaak met een 'uitgezonde', bezorgde of glazige starende gezichtsuitdrukking.

b. Bewaken

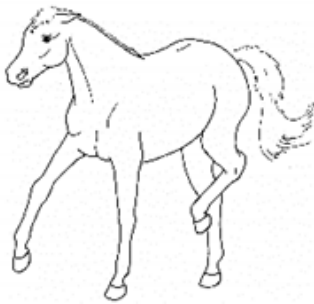
Bijzonder voorzichtige bewegingen en zich terugtrekken voor mogelijke verstoringen of een 'laffe' onderdanig voorkomen alsof het bedreigd wordt door mensen of andere paarden. Het paard kan achter in de stal gaan staan of op ongewone wijze iemand die binnenkomt niet benaderen. Het paard kan met gespannen spieren staan en lijkt niet te willen bewegen, zelfs als het daartoe wordt aangespoord.

c. Voorzichtige Beweging

Minder dan typische beweging in de stal, met duidelijke aarzeling om te lopen (b.v. reiken met hoofd en nek in plaats van voorwaarts te stappen).

d. Ongewone Agressie

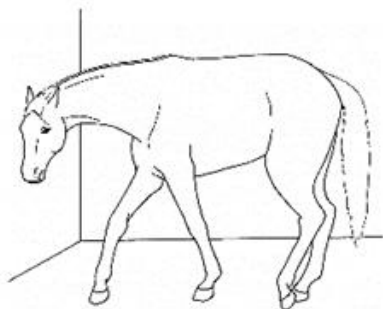
Verhoogde prikkelbaarheid/agressie (bijten, schoppen, stoten) tegenover mensen of andere dieren. Net als bij hyperresponsiviteit kan een paard onder verhoogde stress van ongemak, veranderingen in gedrag vertonen die zich uiten in verhoogde agressie. Deze paarden kunnen over het algemeen nors zijn of onverwachts uitvallen naar mensen of andere dieren.

e. Hyper-Responsief/Schrikgevoelig

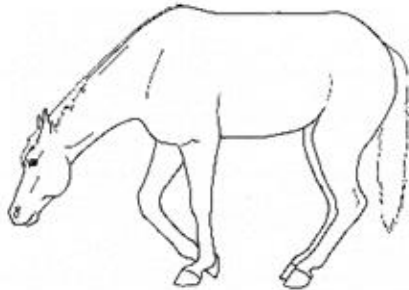
Lage drempelwaarde en meer geanimeerde reactie op omgevingsprikkels. Hyperresponsiviteit kan wijzen op een lage tolerantie voor stimuli, als gevolg van een verhoogd stressniveau dat gepaard gaat met ongemak. Palpatie van de pijnlijke plaats kan een ongewoon sterke reactie teweegbrengen.

f. Rusteloosheid/Oncomfortabel

i. *Frequent Veranderen van Activiteiten*
Verandering van belangrijke activiteit (foerageren, staand rusten, alert staan) vaker dan verwacht, zo vaak als van minuut tot minuut, met andere tekenen van ongemak.

ii. *Rondjes Lopen/Ijsberen*
Het lopen in cirkels of heen en weer langs een perimeter. In gevallen van licht tot matig ongemak kan het cirkelen/ijsberen het huidige gedrag onderbreken op een manier die suggereert dat het paard geen comfortabele staande positie kan vinden.

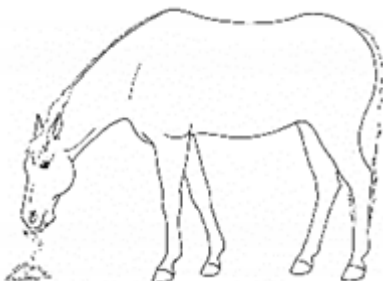
iii. *Abandoning Recumbency or Elimination Attempt*

Het herhaaldelijk aannemen van houdingen alsof het paard wil gaan liggen, plassen of poepen, die onderbroken lijken te worden door ongemak (gaat gepaard met bijvoorbeeld het zwiepen van de staart, het caudaal richten van de oren, het roterend schudden van het hoofd op hele lichaam). Bijvoorbeeld ligpogingen waarbij het paard lijkt te gaan liggen (cirkelen, schrapen van de ondergrond, met het hoofd omlaag en het buigen van de knieën), maar vervolgens weer gaat staan, alsof het oncomfortabel of terughoudend is om te gaan liggen.

iv. *Frequent Veranderen van Houding in Liggende Positie*

Tijdens liggende rust, veelvuldig afwisselen tussen sternale en laterale positie en/of herpositioneren van ledematen of hoofd en nek alsof geprobeerd wordt een comfortabele positie te vinden.

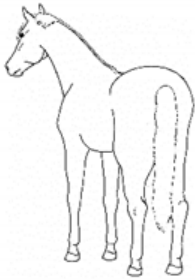
v. *Doelloos Knabbelen*

Verminderde belangstelling voor hooi of voer, maar voortgezette nominale eetgedragingen, vaak gericht op niet-voedingsvoorwerpen. Het paard kan toegang hebben tot hooi of voer, maar wroet in plaats daarvan in het strooisel of knabbelt slechts kleine hapjes, afgewisseld met andere activiteiten. Het paard kan knabbelen of likken aan muren, voer- of waterbakken, of andere niet-voedingsvoorwerpen.

vi. *Friemelen/Frunniken*

Bijten, sabbelen en/of wrijven tegen objecten (b.v. stalwanden, voer- en waterbakken). Deze reacties zijn vaak een uiting van frustratie over het onvermogen om een comfortabele houding of verlichting van langdurig ongemak te vinden.

vii. *Intens Staren Gefocust op in de Verte*

In de verte staren in een vaste richting voor een langere periode, vaak met een glazige, gespannen, bezorgde uitdrukking.

Tabel 7. Veranderde eet- en drinkgewoontes.

a. *Water Nippen*

Drinken van minder dan de gebruikelijke hoeveelheid water, vaak met een voorzichtige benadering en een uitdrukking van aarzeling of ongemak.

b. Voer Uit de Mond Laten Vallen

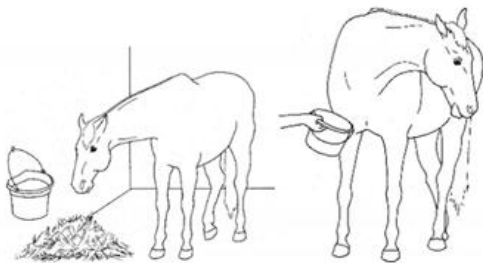
Het laten vallen van plukken of gedeeltelijk gekauwde klompen voer of graan uit de mond tijdens het eten.

c. Atypische Kaak Beweging

Behouden of atypische kaakbewegingen, bijvoorbeeld bij het foerageren, kauwen of gapen.

d. Disinteresse in Voer of Water

Verminderde of geen interesse in smakelijk voer, graan of water.

Tabel 8. Vocalisaties/auditieve geluiden.

<i>a. Zuchten</i>	Het produceren van een hoorbare lange uitademing gevolgd door een diepe inademing.
<i>b. Briesen</i>	Het produceren van een hoorbare plotselinge geforceerde uitademing door de neusvleugels.
<i>c. Hinniken (Whining)</i>	Het produceren van een lange, hoge vocalizatie.

<i>d. Kreunen</i>	Het produceren van een lange, lage, soms rasperige vocalisatie.
<i>e. Brommen (Grunting)</i>	Het produceren van een korte, scherpe, lage vocalisatie.
<i>f. Gillen (Squealing)</i>	Het produceren van een korte, scherpe, hoge vocalisatie.
<i>g. Schreeuwen/Roepen</i>	Het produceren van een lang hard hinnikend geluid, typisch voor het roepen om verre kuddegenoten te lokaliseren.
<i>h. Tanden Knarsen</i>	Het heen en weer bewegen van stevig opeengeklemd kaken en het knarsen van de boven- en onderkiezen, resulterend in een knarsend, schrapend geluid.

Noot. Tabel 1 t/m tabel 8 overgenomen en vertaald uit ‘‘Equine Discomfort Ethogram’’, door C. Torcivia en S. McDonnell, 2021, *Animals*, 11(2), p. 580 ([10.3390/ani11020580](https://doi.org/10.3390/ani11020580)). CC BY.